

تحولِ تاریخ‌نگاری در ایران معاصر

فرزین وجدانی

ترجمه امیرسعید الهی

تحول تاریخ‌نگاری در ایران معاصر

آموزش، ملی‌گرایی و فرهنگ نشر

بنگاه ترجمه و نشر
کتاب پارسه

سرشناسه: وجدانی، فرزین Vejdani, Farzin
 عنوان و نام پدیدآور: تحول تاریخ‌نگاری در ایران معاصر (آموزش، ملی‌گرایی و فرهنگ نشر)/ فرزین
 وجدانی / ترجمه امیرسعید الهی
 مشخصات نشر: تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه ۱۴۰۰
 مشخصات ظاهری: ۳۳۶ ص
 شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۵۳-۸۵۹-۸
 وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا
 یادداشت: عنوان اصلی: Making history in Iran : education, nationalism, and print culture, 2015.
 موضوع: ملی‌گرایی و تاریخ‌نویسی -- ایران / تاریخ‌نویسی -- ایران -- جنبه‌های سیاسی /
 ایران -- تاریخ -- راهنمای آموزشی / ایران -- تاریخ‌نویسی
 شناسه افزوده: الهی، امیرسعید، ۱۳۲۸ -، مترجم
 رده‌بندی کنگره: DSR۹۰
 رده‌بندی دیویی: ۹۵۵/۰۰۷۲
 شماره کتابشناسی ملی: ۸۷۸۴۸۷۱

■ تحول تاریخ‌نگاری در ایران معاصر (آموزش، ملی‌گرایی و فرهنگ نشر)

فرزین وجدانی ترجمه امیرسعید الهی

آماده‌سازی و تولید: بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه

طراحی گرافیک: پرویز بیانی چاپ و صحافی: دالاهو

نوبت و شمارگان: چاپ اول ۱۴۰۲، ۵۵۰ نسخه

همه حقوق چاپ و نشر برای بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه محفوظ است.
 هرگونه اقتباس از این اثر، منوط به دریافت اجازه کتبی از ناشر است.

بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه

تهران، خیابان انقلاب، خیابان فخررازی، خیابان شهدای ژاندارمری شرقی، پلاک ۷۴،

طبقه سوم، تلفن، ۶۶۴۷۷۴۰۵

@ketabeparseh

فرزین وجدانی استاد تاریخ دانشگاه رایرسون (Ryerson) در تورنتو کانادا است. زمینه تخصصی او تاریخ‌نگاری، تاریخ ملی‌گرایی، تاریخ آموزش، انقلاب، جرم و جنایت، تاریخ شهری و زندگی روزمره در خاورمیانه است. این اثر بر تاریخ‌نگاری ملی‌گرایانه در ایران اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم تمرکز دارد.

فهرست

- تقدیر و تشکر ۱۱
- مقدمه ۱۵
- ملی‌گرایی فراتراز «غرب» و مستعمرات ۱۹
- ملی‌گرایی و تاریخ‌نگاری ۲۱
- تاریخ در نقطهٔ تلاقی دربار، مکتب و مردم ۲۴
۱. نظارت، ترجمه و نشر تاریخ ۳۷
- روزنامه‌نویسی‌های درباری در دوران قاجار ۳۹
- ترجمه‌های درباری ۴۱
- ترجمه میان ولایات و امپراتوری ۴۸
- درس تاریخ در سپهر عمومی نوین ۵۰
- از «اندرزنامه‌ها» تا «عبرت‌نامه‌ها» ۵۳
۲. مدارس، شهروندی و انقلاب ۶۳
- محمدعلی فروغی ۶۳
- گسترش مدارس ملی و دولتی ۶۷

۸ ■ تحول تاریخ‌نگاری در ایران معاصر

- ۶۹..... مدرسه علوم سیاسی
- ۷۰..... فروغی‌ها و نوشتن یک روایت مردمی
- ۷۴..... آموزش حقوق شهروندی در دوران انقلاب مشروطیت
- ۸۰..... مفتاح‌الملک
- ۸۱..... منطق‌الملک
- ۸۲..... ناظم‌الاسلام
- ۸۳..... راستی‌آزمایی تاریخ
- ۸۴..... ادیب قاسمی
- ۸۵..... اشرف‌الدین گیلانی
- ۸۷..... تواریخ جهان، تمدن و آرمان‌های جهانی
- ۸۸..... سعیدالدوله
- ۹۰..... سید علی نصر: شاگرد و آموزگار تاریخ
۳. دولت، آموزش و استانداردهای سازی تاریخ
- ۹۷..... عباس اقبال آشتیانی
- ۱۰۰..... نهادهای آموزشی و تربیت معلمان تاریخ
- ۱۰۹..... تاریخ، تبلیغات و دولت
- ۱۱۳..... جایگاه و آموزش تاریخ
- ۱۱۴..... رضا فهیمی
- ۱۱۶..... عیسی صدیق
- ۱۱۹..... منطق مواد درسی و شکل‌دهی به گذشته
- ۱۲۵..... استانداردهای سازی کتاب‌های درسی تاریخ
- ۱۳۰..... تشریح ظهور و سقوط ملت‌ها
- ۱۴۲..... نظامیان و افسر قزاق
- ۱۴۳..... سه مورخ نظامی
۴. جنبش زنان، مطبوعات و سرگذشت‌های پندآموز
- ۱۴۹.....

فهرست ■ ۹

- انجمن‌های داوطلبانهٔ زنان و مطبوعات ۱۵۲
- در جستجوی زنان نمونه و تأکید بر حضور تاریخی زنان ۱۵۴
- جنبش زنان ایرانی ۱۵۶
- ماجراهای حق رأی زنان به‌عنوان شهروند ۱۶۵
- دولت پهلوی و نگارش تاریخ زنان ۱۷۱
- صدیقه دولت‌آبادی ۱۷۲
- هاجر تربیت ۱۷۳
۵. یکپارچگی ملت ۱۷۷
- تواریخ محلی، شهروندی و ملت ۱۷۹
- محمد باقر ویجویه ۱۷۹
- ادیب هروی ۱۸۰
- سردار اسعد بختیاری ۱۸۲
- حسن جابری انصاری ۱۸۵
- سیدعلی جناب ۱۸۸
- کابوس منطقه‌گرایی ۱۹۰
- احمد کسروی ۱۹۲
- علی اصغر شمیم ۲۰۱
- رشید یاسمی ۲۰۴
- از ویرانه تا شهری مدرن ۲۰۶
- عبدالحسین آیتی ۲۰۷
- حسین نورصدیقی ۲۱۱
۶. ملت شاعرپرور ۲۱۷
- جمهوری نامه‌های فارسی ۲۲۰
- بزرگداشت براون و نقد امپریالیسم ۲۲۸
- دولت، کتب درسی تاریخ ادبیات و مفاخر ملی ۲۳۳

۱۰ ■ تحول تاریخ‌نگاری در ایران معاصر

- ۲۳۵..... فروغی و قریب
- ۲۳۸..... عیسی صدیق
- ۲۴۰..... تلاش برای ترجمه تاریخ ادبی براون
- ۲۴۲..... جلال همایی
- ۲۴۳..... رضازاده شفق
- ۲۴۵..... بدیع‌الزمان فروزانفر
- ۲۴۹..... بهره سخن
- ۲۵۰..... خودمختاری، قیومت و دولت
- ۲۵۳..... شهروندی، حذف و ملت
- ۲۵۶..... از تاریخ‌نگاری‌های مقایسه‌ای تا به هم پیوسته
- ۲۶۱..... پی‌نوشت‌ها
- ۳۲۷..... نمایه

تقدیر و تشکر

این کتاب که به دغدغه‌های اجتماعی و شخصی مورخان می‌پردازد، وامدار و قدردان کسانی است که در به ثمر نشستن آن کمک شایانی کردند. از بینش، حمایت و توصیه‌های دوستان و همکارانم در دوران سال‌ها تحقیق و نوشتن بهره بردم. حمایت نهادهای گوناگون، کمک بزرگی در کار پژوهش و نوشتن این کتاب بود. بودجه سخاوتمندانه شورای تحقیقات علوم اجتماعی و علوم انسانی کانادا و مرکز مطالعات بین‌المللی و منطقه‌ای این کشور فرصتی برایم فراهم کرد تا بسیاری از منابع اولیه این پروژه را گردآوری کنم. همچنین از بنیاد دوستی ملی و وودرو ویلسون برای اعطای کمک هزینه تحصیلی «شارلوت و. نیوکامب»، ویژه رساله‌های دکتری، تشکر می‌کنم. در دوره استادی علوم اجتماعی و رفتاری در دانشگاه آریزونا و با بهره‌مندی از فرصت مطالعاتی آنجا بود که توانستم نسخه نهایی این مقاله را بنویسم. همچنین مایلم از دانشگاه رایرسن برای پشتیبانی مالی‌اش تشکر کنم. من بخش‌هایی از این کتاب را در دانشگاه‌های ییل، کرنل، تگزاس (در آستین) و دانشگاه آریزونا، شفاهی ارائه دادم و قدردان کسانی هستم که در این مراسم مرا از پرسش‌ها و نظرات و

پیشنهاد‌های اندیشمندانۀ خود بهره‌مند کردند همچنین لازم است از کارکنان کتابخانۀ دانشگاه‌های ییل و آریزونا سپاسگزاری کنم که تلاش کردند منابع چاپی کمیاب را در اختیارم قرار دادند. کارکنان کتابخانۀ دانشگاه‌های کلمبیا، پرینستون، هاروارد، شیکاگو و کمبریج به من امکان دسترسی به کتاب‌های نایاب، نشریات ادواری و نسخه‌های خطی را دادند. همان‌گونه که صنعت چاپ، اثر شگرفی بر تکثیر متون در اواخر دورۀ قاجار و اوایل پهلوی در ایران داشت، مجازی‌سازی منابع اولیه نیز به همین ترتیب، روش تحقیق مورخان را دگرگون کرده است. من از مجموعه‌ی مجازی فارسی کتابخانه مجلس شورا در ایران، کتابخانۀ مجازی هند و آرشیو مجازی «جهان زنان ایران دوران قاجار»، بهره بسیار بردم؛ به‌ویژه که بسیاری از متون این مجموعه‌ها در کتابخانه‌های اروپایی و امریکای شمالی در دسترس نیستند.

از فرشته کوثر که نسخه‌ای از خاطرات منتشر نشده‌ی پدر بزرگش، سیدعلی نصر را در اختیارم گذاشت، صمیمانه سپاسگزارم. خاطرات او، نگاهی دگرگونه به زندگی نسل اول معلمان تاریخ ایران می‌اندازد. در چند سفر تحقیقاتی‌ام به انگلیس، شانس دیدار با جان گورنی را داشتم که با راهنمایی‌هایش مرا از هزارتوی مجموعه نامه‌های ادوارد گرانویل براون گذراند و منابع ارزشمندی درباره‌ی مرادوات براون با شخصیت‌های ادبی ایران در اختیارم گذاشت. چارلز ملویل هم با بودجه‌ی کالج پمبروک دانشگاه کمبریج فرصتی در اختیارم گذاشت تا نامه‌ها را با دقت بیشتری بخوانم.

عباس امانت ثابت کرد که سخنوری متبحر و استادی کارگشته است. از او که دانش گسترده‌ی خود در زمینه‌ی تاریخ‌نگاری ایران را در اختیارم گذاشت و مرا به ژرفای قضایا و وقایع تاریخی برد، بسیار سپاسگزارم. از جی وینتر که اهمیت تاریخی پروژه‌ام را هرچه بیشتر به من نمایاند و مرا با دنیای تاریخ فرهنگی اروپا آشنا کرد، صمیمانه تشکر می‌کنم. همچنین از نیل گرین، علی

تقدیر و تشکر ■ ۱۳

قیصری و هوشنگ شهابی تشکر می‌کنم که با دقت این نوشته را خواندند و نظرات سازنده خود را در اختیارم گذاشتند. پیشنهادهای آنها پروژه مرا را ارزشمندتر و جذاب‌تر کرد. همچنین از کیت وال، سردبیر انتشارات دانشگاه استنفورد، برای ارائه بازخورد مفیدش در تمام مراحل فرآیند بازبینی این نوشته بسیار سپاسگزارم.

از دوستان و همکاران خود یعنی کامران اسکات آقایی، تورج اتابکی، جولی بورینگ، دومینیک بروکشاو، گری کادوا، کیومرث قرقلو، فرشید کاظمی، راین کاظمی، افشین مرعشی، افشین متین عسگری، نورما مندوزا دنتون، شعله کویین، میترا شرفی، سونیل شارما، محمد توکلی طرقي، و ناتان ویلکینسون، برای حمایت و حضورشان در گذران سال‌ها تشکر می‌کنم. آرش خازنی، برایم هم دوستی عزیز و هم استادی ماهر بود و زبانه از سپاسگزاری از او قاصر است. در دانشگاه آریزونا نیز از برخورد گرم و صمیمانه، توصیه‌ها و حمایت‌های دوستانم آنه بتریج، جولیا کلنسی اسمیت، سوزان کرین، لیندا دارلینگ، ریچارد ایتون، آدام گیری، بنجامین اچ. ایروین، استیو جانستون، فابیو لانزا، مینایو ناسیالی، یاسین نورانی، دیوید اورتیز، جادویگا پاییر مونی، برایان سلوراشتاین، چارلز اسمیت، و کامران تطف و داگ واینز از صمیم قلب تشکر می‌کنم. از امر بوم هم که همواره به حرف‌هایم با دقت خاصی گوش می‌سپرد و از پیشنهادات سازنده و مهم‌تر از همه دوستی وفادارانه‌اش بی‌نهایت سپاسگزارم. همچنین سپاس بیکران خود را به دوستان و همکارانم یعنی آصف اشرف، لئورا تبیلی، سرپیل آتاماز، دویکا بوردیا، آسلی ایجسیز، آرش خازنی، ایدن مک لین و لی مانچینی خاقانی که نظرات سازنده خود را درباره هر فصل از کتابم ارائه دادند، تقدیم می‌دارم.

سرانجام از خانواده و عزیزانم برای حمایت بی‌دریغشان تشکر می‌کنم. صفا بلیلا شریک زندگی‌ام، مرا ساعتی بی‌شمار در بازبینی این متن همراهی

۱۴ ■ تحول تاریخ‌نگاری در ایران معاصر

کرد. او تنها دلیل خوشبختی‌ام بوده و هست. از پدر و مادرم، فرزانه و احسان وجدانی، که همیشه حامی و پشتیبانم بوده‌اند بسیار سپاسگزارم. من در ایتالیا بزرگ شدم و مدتی بعد، در دههٔ ۱۹۸۰، که به شمال بریتیش کلمبیا [در کانادا] رفتم، وقایع انقلاب ۱۳۵۷ ایران بر زندگی ما سایه افکند. دوری دردناک پدر و مادرم از دوستان و خانواده‌شان در ایران و تجربهٔ ناخوشایند مهاجرت، هیچ‌کدام نگذاشتند این سختی‌ها و مشقت‌ها کوچک‌ترین ضربه‌ای بر خاطرات کودکی‌ام حک کند و مشتاقانه کوشیدند فرصت لازم را برای ادامهٔ تحصیل و برآوردن رؤیاهایم داشته باشم. بدون عشق آن‌ها به ثمر نشاندن این کتاب ممکن نبود.

مقدمه

تا میانه سده نوزدهم میلادی، ناصرالدین شاه قاجار شمار روزافزونی از مورخان درباری را به تدوین تاریخ قاجار واداشته بود. در آن هنگام سلسله قاجار که در واپسین روزهای سده هجدهم میلادی پا گرفت، نیازمند آن بود که مشروعیتش را با انجام برخی فعالیت‌های فرهنگی که یکی از موارد مهم آن‌ها تاریخ‌نگاری بود، به رخ بکشد. به نظر می‌رسد رابطه میان شاه و مورخان، همان الگوی رایج فرمانروایی در دربارهای اسلامی بود. یعنی چیزی بسیار شبیه مدح شاهان توسط شاعران. زیرا مورخان درباری نیز مانند شعرا با گرفتن مقام و دریافت مواجب دائمی و بهره‌مندی از مراحم شاهانه به ستایش خاندان حاکم می‌پرداختند. پس دربار قاجار محلی برای جذب نخبگان ادبی و علمی شد تا شکوه سلطنت قاجار را جاودانه کنند. ولی رفته رفته به نظر می‌رسید که جایگاه مورخان و اساس کارشان رو به تغییر است. با ورود فنون چاپ در ایران، متون تاریخی حالا متونی قابل حمل و تکثیر پذیر شدند و جای نسخه‌های خطی ظریف و زیبا را گرفتند. گشایش مدارس نوین نیز به همین ترتیب لزوم کاربرد فنون تازه تدریس تاریخ را پیش